

بررسی مسئولیت پزشک ناشی از خطای پزشک در فقه امامیه

زهرا کرمانی^۱

چکیده:

مسئولیت پزشک از موضوعاتی است که حقوقدانان به طور مفصل با مبانی حقوقی و ماده‌های قانونی به آن پرداخته‌اند، و پرداختن به اقوال فقهاء امامیه در این مسئله نیز ضروری و لازم است. بنابراین سوال تحقیق این است، اگر آسیبی در حین درمان به بیمار برسد آیا پزشک مسئولیتی دارد یا خیر؟ در صورت جواب مثبت، چه آثاری دارد؟ در خصوص مسئولیت پزشک حاذق، در فقه امامیه، نظرات متعددی وجود دارد، گروهی از فقهاء قائلند با اخذ اذن از بیمار، در صورت زیان به بیمار، پزشک مسئولیتی ندارد، و گروهی دیگر از فقهاء، پزشک را مسئول می‌دانند مگر اینکه از بیمار «برائت» اخذ کند. همچنین در صورتی که پزشک، ماهر نبوده و خطاکار باشد و قوانین فنی و علمی را در حین درمان رعایت نکند، مسئولیت کیفری و مدنی متوجه اوست و باید در صدد جبران خسارت برآید. البته این خسارت طبق نظر فقهاء، به دلیل شبهه عمد بودن قتلی که پزشک مرتکب شده، فقط به صورت پرداخت دیه می‌باشد و احتمال تعزیر هم وجود دارد. همچنین در شرایط اضطراری که پزشک اقدام به معالجه بیمار می‌کند، یعنی زمانی که گرفتن اذن یا برائت از بیمار اورژانسی، یا در حالت اغما، میسر نمی‌باشد، در صورت زیان به بیمار، طبق نظر مشهور فقهاء، پزشک از مسئولیت کیفری معاف می‌گردد. پس انجام تحقیقی در موضوع مسئولیت پزشک، طبق ادله فقهی ضروری است، بنابراین تحقیق حاضر در صدد بررسی و جمع‌آوری اقوال فقهاء می‌باشد.

واژگان کلیدی: مسئولیت، مسئولیت مدنی، مسئولیت کیفری، خطای پزشکی، برائت

^۱ - دانش آموخته مدرسه علمیه الزهرا المرضیه سلام الله علیها

برپا بودن جامعه و چرخیدن نهادهای آن به آثار ناشی از سلامت جسمی و روحی افراد وابسته است. بدین دلیل، جامعه از بدو تکوین به طبیب و طبابت به دیده احترام نگریسته و بزرگترین مصالح از نظر هر مذهبی از جمله اسلام، حفظ و سلامت نفس است. پزشک کسی است که در پی کاهش آلام و رنج‌های اوست و پزشک مسلمان، بنا بر آموزه‌های دینی بر این باور است که او واسطه و وسیله است و شفا از خداوند متعال است و ممکن است پزشک، مثل سایر انسانها مرتکب خطا شود. همچنین در روایات اسلامی تاکید شده است که مداوا کنید، زیرا خداوند دردی را نفرستاد، مگر این که همراه آن دارویی فرستاد، جز مرگ، که هیچ دارویی ندارد.

از طرفی، مطابق آموزه‌های دینی جسم و جان انسان محترم است و خون انسان نباید هدر رود، و همچنین یکی از نتایج کرامت انسان، حفظ حیات او از تجاوز است، خواه این تجاوز از سوی خود فرد باشد، خواه از سوی دیگران، بدین ترتیب پزشک باید به هنگام درمان، جسم و جان بیمار را مقدس شمارد. بر این اساس، در شریعت اسلام فراگیری علوم مورد نیاز جامعه از جمله علم طب، واجب کفائی بوده و بر تمامی کسانی که توان و امکانات و زمینه تحصیل چنین علمی را دارند واجب است، تا آن را فرا گیرند.

به طور طبیعی، فعالیت و حرفه‌ای که پزشکان دارند نمی‌تواند خالی از خطا و اشتباه باشد، به‌طوری که امروزه صدمات و عوارض و همین‌طور مرگ‌های ناشی از خطای پزشکی در اثر نقص دانش پزشکی و دستگاههای پیچیده پزشکی، یکی از معضلات مطرح در رشته پزشکی محسوب می‌شود. از نظر اجتماعی، مسئول شناختن پزشک درباره زیانهای ناشی از اقدامی که در چهارچوب دانش زمان خود انجام داده است، قدرت ابتکار را از او می‌گیرد و علم را در مرز درمانهای مرسوم و بی‌ضرر متوقف می‌سازد و رغبت به این حرفه مفید و ضروری کاهش می‌یابد. ولی چون این عمل موجب عسر و حرج در جامعه می‌شود و علاج بیمار را با مشکل مواجه می‌سازد چرا که طبیب در صورت ضمان، حاضر به معالجه نخواهد شد، فقها، درصدد علاج بر آمده و راههایی برای سقوط ضمان طبیب، پیشنهاد داده‌اند.

آنچه مورد نظر این تحقیق است، بررسی مسئولیت کیفری و مدنی پزشک از نظر خطرات و ضررهای جانی و مالی است و این تحقیق، در صدد بیان خسارات معنوی و یا مسئولیت اخلاقی و انتظامی، نیست. و همچنین این تحقیق در صدد بررسی مسئولیت پزشک ناشی از خطای پزشکی در حین درمان است نه خطای پزشکی ناشی از وظایف پزشکی اعم از: «صدور گواهی خلاف واقع یا افشاء اسرار بیمار». در حقیقت در این تحقیق، سعی بر این است که اقوال فقهاء امامیه در خصوص مسئولیت پزشک در حد کافی و وافی جمع آوری شود. بنابراین پس از بررسی مفاهیم مربوطه، مسئولیت پزشک حاذق که شامل ادله نافی و ادله مثبتین است و مسئولیت پزشک غیرماهر و خطاکار و آثار آن بررسی می‌شود.

۱- مفهوم مسئولیت پزشکی

تاکنون، فقها تعریفی از مسئولیت پزشکی ارائه نداده اند و صرفاً به ذکر شرایط و مصادیق تحقق آن پرداخته‌اند. لیکن برخی از نویسندگان مسئولیت پزشکی را به اثر ناشی از جنایت پزشک، مانند قصاص، تعزیر و ضمان تعریف نموده‌اند. به همین جهت در تعریف مسئولیت پزشکی گفته شده مسئولیت پزشکی عبارت است از: «الزام پزشک به جبران خسارت ناشی از جرم، خطا یا ضرری که در نتیجه اقدامات پزشکی به دیگری وارد آمده است»^۱ در آثار فقها از جمله کتاب قواعد فقه سید مصطفی یزدی (محقق داماد)، از مسئولیت پزشکی به عنوان «ضمان طبیب» یاد می‌شود.^۲

تاریخچه مسئولیت پزشکی: تاریخچه پزشکی بشر از بدو تکوین انسان تاکنون، برای تندرستی و سالم زیستی اهمیت ویژه‌ای دارد. در اینکه چه زمان و در کجا و به وسیله چه کسی بنیان علم طب و جراحی به نفع بشر گذاشته شده، حرفها بسیار است ولی قدر مسلم نمی‌توان کشف علم طبابت را در یک قوم یا ملتی خاص محدود کرد،^۳ این اندازه روشن است که نخستین بار، کاهنان و جادوگران با خواندن ورد و جادو تلاش می‌کردند تا خشم خدایان را فرو بنشانند، در این دوره مسئولیت پزشک جایی نداشته است و با گسترش جوامع و افزایش تعداد پزشکان، حمورابی در بابل باستان مقرراتی وضع نمود و همچنین در یونان باستان، و دوره پادشاهی هخامنشیان در ایران، مسئولیت پزشکی مورد توجه قرار گرفت.^۴ دانشمندان بزرگ اسلامی توجه زیادی به دانش طب داشتند، در فقه اسلامی، پزشکان به موجب روایاتی که از پیامبر (صلی الله علیه و آله) و ائمه (علیهم السلام) وارد شده بود، مسئول بودند.^۵ به منظور آشنایی با مسئولیت پزشک، لازم است مفاهیم مورد نیاز تعریف و تبیین شود.

الف - مسئولیت

مسئولیت، مصندر صناعی یا جعلی از مسئول، و معنای لغوی آن عبارت است از ضمانت، ضمان، تعهد، مواخذه است.^۶ مسئولیت در اصطلاح فقهای اسلامی، به معنی «تعهد قانونی شخص بر رفع ضرری که به دیگری وارد کرده است، آمده است، خواه این ضرر ناشی از تقصیر خود وی باشد یا ناشی از فعالیت او و خواه بر نفس انسان باشد یا بر مال او». بر این مبنا فقها، در برابر «مسئولیت» واژه «ضمان» را به کار برده‌اند و معنی آن هر نوع مسئولیت اعم از مسئولیت مالی و مسئولیت کیفری است.^۷ انواع مسئولیت به صورت کلی عبارت است از:

۱ - سید محمد، موسوی بجنوردی، زهرا حق محمدی فرد "مسئولیت مدنی و کیفری پزشک با تکیه بر آرای امام خمینی (ره)"، ص ۳۴

۲ - سید مصطفی، یزدی (محقق داماد)، قواعد فقه، ج ۱، چاپ دوازدهم، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۴۰۶ ه. ق. ص ۱۷۲

۳ - سید محمد، موسوی بجنوردی، "مسئولیت کیفری و مدنی پزشک"، پژوهشنامه متین، ش ۱۴، ۱۳۸۱. صص ۵-۳۵، ص ۶

۴ - علیرضا اسماعیل آبادی، "بررسی مسئولیت یا عدم مسئولیت پزشک"، مطالعات اسلامی، ش ۶۴، ۱۳۸۳، صص ۹-۲۸، ص ۱۰

۵ - سید محمد زمان، دریاباری، پژوهشنامه حقوق اسلامی، فصلنامه اندیشه صادق، ش ۶ و ۷، ۱۳۸۱، صص ۱۲۶ تا ۱۳۹، ص ۱۲۶

۶ - علی اکبر، دهخدا، لغت نامه، چاپ دوم، جلد ۱۳، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه، ۱۳۷۷. ص ۲۰۹۷

۷ - محمد جعفر، جعفری لنگرودی، ترمینولوژی حقوق، چاپ ۲۵، تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۲. ص ۶۴۲

الف - ۱ - مسئولیت مدنی: مسئولیت مدنی عبارت است از: «الزام شخص به جبران خساراتی که در نتیجه عمل منتسب و مرتبط به او به دیگری وارد آمده است».^۱

مسئولیت مدنی دو قسم دارد که عبارت است از: الف - مسئولیت قراردادی: مسئولیت قراردادی یا حقوق مدنی، مسئولیت کسی است که در عقدی از عقود (معین و غیرمعین) تعهدی را پذیرفته باشد و به علت عدم انجام تعهد، خسارتی به «متعهدله» وارد کند.^۲ ب - مسئولیت خارج از قرارداد یا مسئولیت قهری: در فرضی که دو شخص، هیچ پیمانی با هم ندارند و یکی از آن دو، به عمد یا به خطا، به دیگری زیان می رساند، مسئولیت را غیرقراردادی یا خارج از قرارداد می نامند.^۳ مجموع «مسئولیت قراردادی» و «خارج از قرارداد» را «مسئولیت مدنی» گویند.^۴ قدر مشترک هر دو نوع مسئولیت، «نقض تعهد و الزام» است، در مسئولیت قراردادی، نقض تعهد قراردادی می باشد و در مسئولیت خارج از قرارداد، نقض تعهد قانونی است.^۵

الف - ۲ - مسئولیت کیفری یا مسئولیت جزایی: مسئولیت کیفری عبارت است از: «الزام به پاسخگویی در برابر اعمالی که نظم و مصالح جامعه را بر هم می زند».^۶ مسئولیت کیفری مسئولیت مرتکب جرمی از جرایم «مصرح» در قانون را می گویند و شخص مسئول به یکی از مجازاتهای مقرر در قانون خواهد رسید.^۷

الف - ۳ - مسئولیت اخلاقی: مسئولیت اخلاقی، هر نوع مسئولیتی است که قانونگذار متعرض آن نشده باشد مانند مسئولیت انسان نسبت به خود یا خدای خود یا دیگری که در همین معنا، بلکه اعم از آن استعمال شده است.^۸

الف - ۴ - مسئولیت انضباطی: مسئولیت انضباطی، عبارت است از مسئولیت ناشی از تخلف انضباطی در امور اداری.^۹ ممکن است مسئولیت در حرفه ای خاص مورد نظر باشد که در این صورت چنانچه فردی از اعضای آن صنف، از روش علمی و فنی متعارف و منطبق با اصول مسلم حرفه ای آن شغل یا مقررات صنفی آن حرفه تجاوز نماید موجب مسئولیت انتظامی وی می گردد.^{۱۰}

^۱ - حبیب الله، طاهری، حقوق مدنی، ج ۲، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۸ ه.ق. ص ۲۱۲

^۲ - محمدجعفر، جعفری لنگرودی، همان کتاب. ص ۶۴۵

^۳ - ناصر، کاتوزیان، حقوق مدنی: الزامهای خارج از قرارداد (ضمن قهری)، ج اول، چاپ ششم، ش ۱۴ تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۸۶. ص ۷۲

^۴ - محمدجعفر، جعفری لنگرودی، همان کتاب. ص ۶۴۵

^۵ - همان، ص ۶۴۷

^۶ - امیرحمزه سالارزایی، مریم شبیبانی، "بررسی مسئولیت کیفری تیم پزشکی"، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ش ۱، سال یکم، ۱۳۸۸. صص ۹۹-۱۲۵، ص ۱۰۱

^۷ - محمدرضا، ایمانی، جرایم و مجازاتهای پزشکان در حقوق ایران، چاپ اول، تهران: موسسه فرهنگی انتشاراتی حیان، ۱۳۸۲. ص ۱۳۳

^۸ - محمدجعفر، جعفری لنگرودی، همان کتاب. ص ۶۴۲

^۹ - همان

^{۱۰} - عبدالله، شفایی، "درآمدی بر مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی"، مجله کاوشی نو در فقه اسلامی، ش ۵۵، ۱۳۸۷. ص ۱۴۳

ب- ضمان

ضمان در لغت به معنی کفیل شدن، بر عهده شدن.^۱ ضمان به معنای اعم و به مفهوم کلی عبارت است از: «تعهد مال و بدن». ^۲ کلمه ضمان، در اصطلاح فقها به معنای «تعهد» و بر عهده گرفتن است و در حقوق کنونی احیاناً مترادف با «مسئولیت» نیز به کار می‌رود.^۳ منظور از آن ضمانی که با «مسئولیت» هم معناست، «ضمان قهری» است.^۴ و از آن جهت قهری می‌نامند که به دنبال عقد، قراردادی نیست.^۵

ج- جرم

جرم به فعل یا ترک فعلی اطلاق می‌شود که قانونگذار برای آن مجازاتی در نظر گرفته باشد و از طرف شخص مسئول ارتکاب یابد.^۶ انواع جرم عبارت است از: الف- جرایم عمدی: اینستکه شخص در فعل و قصد هر دو تعمد دارد. ب- جرایم غیرعمدی: آنستکه به فعل تعمد دارد و قصد دارد و می‌خواهد آنرا درباره شخص معینی انجام دهد، و در قصد خود به کشتن، خطا می‌کند. یعنی قصد قتل را ندارد. ج- خطای محض: جرمی است که بدون سوء نیت و بدون تقصیر انجام می‌شود یعنی نه قصد فعل و نه قصد جرم وجود دارد و مجازات آن دیه می‌باشد.^۷

د- خطای پزشکی

در پزشکی خطا عبارت است از: «نقض وظیفه ای که پزشک مسلط به کار خود، نسبت به بیمارش در انجام مراقبت از او داشته که منجر به ورود خساراتی اعم از جانی، مالی و ... شده است». ^۸ انواع خطای پزشکی به شرح زیر است:

۱- خطا از نظر فنی و پزشکی: خطا از نظر فنی و پزشکی شامل سه مرحله می‌شود الف- مرحله تشخیص: پزشک باید با توجه به آزمایشات انجام شده بیماری را بطور صحیح تشخیص دهد.^۹ ب- خطای در معالجه: پزشک در معالجه بیمار، باید اصول مسلم پزشکی را رعایت کند.^{۱۰} ج- خطا در عمل جراحی: پزشکی که اقدام به عمل جراحی می‌کند، در حین عمل، باید از تمامی اطلاعات ضروری متعلق به بیمار آگاهی داشته باشد.^{۱۱}

۱ - علی اکبر، دهخدا، همان کتاب، ج ۱۳، ص ۲۰۹۰۷

۲ - محسن، جابری عربلو، فرهنگ اصطلاحات فقه اسلامی، چاپ اول، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۲. ص ۱۲۲

۳ - حبیب الله، طاهری، "آیا طبیب ضامن است"، مجله پزشکی قانونی، شهریور ۱۳۷۷، شماره ۱۴، صص ۴۷-۶۱، ص ۵۱

۴ - حبیب الله، طاهری، "آیا طبیب ضامن است"، ص ۵۱

۵ - محمد رحمانی، "قواعد فقهی (۵) قاعده اتلاف"، مجله فقه اهل بیت علیهم السلام، ج ۱۲، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، بی تا، ص ۲۴۱

۶ - پرویز، صانعی، حقوق جزای عمومی، چاپ اول، تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۸۲. ص ۲۲۳

۷ - محمدبن مکی، عاملی، (شهید اول)، لمعه (معاملات، احوال شخصیه، حدود، قصاص، دیات)، (مترجم: علیرضا، فیض، علی مهذب)، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۰. ص ۲۸۸

۸ - سید محمد موسوی بجنوردی، زهرا، حق محمدی فرد، "مسئولیت مدنی و کیفری پزشک با تکیه بر آرای امام خمینی"، پژوهشنامه متین، شماره ۳۴ و ۳۵، تابستان ۱۳۸۶، ص ۳۳

۹ - سید محمد زمان دریاباری، همان، ص ۱۳۰

۱۰ - محمد رضا، ایمانی، همان کتاب، ص ۶۰

۱۱ - سید محمد زمان دریاباری، همان مقاله، ص ۱۳۱

نتیجه گیری

مسئولیت پزشک از مسائلی است که حقوقدانان به صورت مفصل با مبانی حقوقی و ماده‌های قانونی به آن پرداخته اند، اما پرداختن به این مسئله در فقه امامیه، نیازمند بررسی است. در فقه، به مسئولیت یا عدم مسئولیت پزشک، به صورت کلی و پراکنده اشاره شده است.

با گسترش دانش بشری در زمینه های مختلف، به طور مثال «دانش پزشکی»، چالشهای زیادی در احکام فقهی و حقوقی آن حرفه بوجود می آید. طبابت امروزه با طبابت چند قرن پیش متفاوت است، چرا که طبابت امروزه پیچیدگیهای خاص خود را می طلبد و دستگاههای پیشرفته و نوین و جراحیهای جدید می تواند پیامدهای جدید را به بار آورد که تاکنون در مورد آن بحث نشده، ولی از آنجایی که احکام فقهی در فقه امامیه توسط معصوم، به طور کلی، چیزی را فروگذار نکرده است، ولی با توجه به نقص دانش بشری و اختلاف در قوه استنباط و استدلال فقها نسبت به ادله شرعی، در خصوص مسئولیت پزشک حاذق، در فقه نظرات متعددی بیان شده است.

در صورتی که پزشک، ماهر نبوده و خطا کار باشد و قوانین فنی و علمی را در حین درمان رعایت نکند، مسئولیت کیفری و مدنی متوجه اوست، و باید در صدد جبران خسارت برآید. البته این خسارت به دلیل شبه عمد بودن قتلی که پزشک مرتکب شده، فقط به صورت پرداخت دیه می باشد.

در شرایط اضطراری که پزشک اقدام به معالجه بیمار می کند، یعنی گرفتن اذن یا براءت از بیمار میسر نمی باشد، زمانی که بیمار اورژانسی یا در حالت اغما است، در صورت زیان به بیمار، بنا به نظر مشهور فقها پزشک از مسئولیت کیفری معاف می باشد ولی در مورد مسئولیت مدنی اختلاف نظر دارند.

فهرست منابع

*قرآن کریم

کتب فارسی

- ۱) دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، (زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی)، ج ۳، ۴، ۸، ۱۳، چاپ دوم، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه، ۱۳۷۷.
- ۲) جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، چاپ ۲۵، تهران: انتشارات گنج دانش، ۱۳۹۲.
- ۳) اردبیلی، محمدعلی، حقوق جزای عمومی، ج ۲، چاپ نهم، تهران: نشر میزان، ۱۳۸۴.
- ۴) امامی، حسن، حقوق مدنی، ج ۱، چاپ ۴، تهران: انتشارات کتابفروشی اسلامی، ۱۳۶۳.
- ۵) ایمانی، محمدرضا، جرایم و مجازاتهای پزشکان در حقوق ایران، چاپ اول، تهران: موسسه فرهنگی انتشاراتی حیان، ۱۳۸۲.
- ۶) بهجت گیلانی فومنی، محمدتقی، جامع المسائل، ج ۵، چاپ دوم، قم: دفتر معظم له، ۱۴۲۶ ه.ق.
- ۷) جابری عربلو، محسن، فرهنگ اصطلاحات فقه اسلامی، چاپ اول، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۲.
- ۸) خمینی، روح الله، تحریرالوسیله، (مترجم: علی اسلامی)، ج ۴، قم: دفتر انتشارات اسلامی، بی تا.
- ۹) سکوت آرای، حسین، مصری، مهدی، خطاهای پزشکی در قانون مجازات اسلامی، چاپ دوم، تهران: انتشارات رسانه تخصصی، ۱۳۹۰.
- ۱۰) شبیری زنجانی، موسی، رساله توضیح المسائل، قم: انتشارات سلسبیل، ۱۴۳۰ ه.ق.
- ۱۱) شجاعپوریان، سیاوش، مسئولیت مدنی ناشی از خطای شغلی پزشک، چاپ اول، تهران: انتشارات فردوسی، ۱۳۷۳.
- ۱۲) صافی گلپایگانی، لطف الله، استفتاءات پزشکی، قم: دار القرآن الکریم، ۱۴۱۵ ه.ق.
- ۱۳) صانعی، پرویز، حقوق جزای عمومی، چاپ اول، تهران: انتشارات طرح نو، ۱۳۸۲.
- ۱۴) طاهری، حبیب الله، حقوق مدنی، ج ۲، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۸ ه.ق.
- ۱۵) طبسی، نجم الدین، زندان و تبعید در اسلام، (مترجم: حسینی، محمدرضا، شفیعی، مصطفی)، قم: انتشارات صفحہ نگار، ۱۴۲۷ ه.ق.
- ۱۶) عاملی، محمدبن مکی، (شهید اول)، لمعه «معاملات، احوال شخصیه، حدود، قصاص، دیات»، (مترجم: فیض، علیرضا، مهذب، علی) تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۰.
- ۱۷) قانون مجازات اسلامی، چاپ دوم، تهران: انتشارات چتر دانش، ۱۳۹۲. ص ۶۸
- ۱۸) قاسم زاده، سید مرتضی، الزامها و مسئولیت مدنی بدون قرارداد، چاپ سوم، تهران: نشر میزان، ۱۳۸۷.
- ۱۹) کاتوزیان، ناصر، حقوق مدنی: الزامهای خارج از قرارداد (ضمان قهری)، جلد اول، چاپ ششم، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۸۶.
- ۲۰) محمدی، ابوالحسن، حقوق کیفری اسلامی، ترجمه حدود و تعزیرات، قصاص، دیات از کتاب شرایع الاسلام محقق حلی و مسالک الافهام شهید ثانی، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۴.
- ۲۱) مکارم شیرازی، ناصر، احکام پزشکی، چاپ اول، قم: انتشارات مدرسه امام علی علیه السلام، ۱۴۲۹ ه.ق.

- (۲۲) موحدی لنکرانی، محمدفاضل، احکام پزشکان و بیماران، بی جا، بی نا، بی تا،
- (۲۳) موسوی بجنوردی، محمدبن حسن، قواعد فقهیه، ج ۱، چاپ سوم، تهران: مؤسسه عروج، ۱۴۰۱ ه.ق.
- (۲۴) موسوی گلپایگانی، محمدرضا، مجمع المسائل، ج ۳، چاپ دوم، قم: دار القرآن الکریم، ۱۴۰۹ ه.ق.
- (۲۵) میرمحمدصادقی، حسین، حقوق کیفری اختصاصی (۱) جرایم علیه اشخاص، چاپ ۱۳، تهران: نشر میزان، ۱۳۹۲.
- (۲۶) ولیدی، محمدصالح، حقوق جزا (مسئولیت کیفری)، چاپ سوم، تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۸۲
- (۲۷) یزدی، سید مصطفی (محقق داماد)، قواعد فقه، ج ۴، چاپ دوازدهم، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۴۰۶ ه.ق.
- کتاب عربی**
- (۲۸) احسائی، ابن ابی جمهور، محمد بن علی، عوالی اللئالی العزیزیه، ج ۱، قم: دار سید الشهداء للنشر، ۱۴۰۵ ه.ق.
- (۲۹) اردبیلی، احمدبن محمد، مجمع الفائدة و البرهان فی شرح إرشاد الأذهان، ج ۱۰، ۱۳، ۱۴، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه ۱۴۰۳ ه.ق.
- (۳۰) اصفهانی، محمدبن حسن، (فاضل هندی)، کشف اللثام و الإبهام عن قواعد الأحکام، ج ۱۱، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۶ ه.ق.
- (۳۱) اصفهانی، محمدتقی، (مجلسی اول)، روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، ج ۶، چاپ دوم، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانپور، ۱۴۰۶ ه.ق.
- (۳۲) اصفهانی، محمدباقر، (مجلسی دوم)، ملاذ الأخیار فی فهم تهذیب الأخبار، ج ۱۰، قم: انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی ره، ۱۴۰۶ ه.ق.
- (۳۳) انصاری دزفولی، مرتضی بن محمد امین، کتاب المکاسب، ج ۳، چاپ اول، قم: کنگره جهانی بزرگداشت شیخ اعظم انصاری، ۱۴۱۵ ه.ق.
- (۳۴) حسینی حلبی، حمزه بن علی، (ابن زهره)، غنیة النزوع إلى علمی الأصول و الفروع، قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۱۷ ه.ق.
- (۳۵) حسینی روحانی قمی، صادق، فقه الصادق علیه السلام، ج ۱۹، قم: دار الکتاب - مدرسه امام صادق علیه السلام، ۱۴۱۲ ه.ق.
- (۳۶) حسینی سیستانی، سید علی، منهاج الصالحین، جلد ۲، چاپ پنجم، قم: دفتر حضرت آیه الله سیستانی، ۱۴۱۷ ه.ق.
- (۳۷) حسینی شیرازی، سید محمد، الفقه، القواعد الفقهیه، بیروت - لبنان: مؤسسه امام رضا علیه السلام، ۱۴۱۳ ه.ق.
- (۳۸) حسینی عاملی، جواد بن محمد، مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامه، ج ۱۰، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۹ ه.ق.
- (۳۹) حسینی مراغی، عبد الفتاح بن علی، العناوین الفقهیه، ج ۲، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۷ ه.ق.
- (۴۰) حلی، حسن بن یوسف بن مطهر اسدی، (علامه حلی)، قواعد الأحکام فی معرفه الحلال و الحرام، ج ۳، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۳ ه.ق.
- (۴۱) حلی، محمدبن منصوربن احمد، (ابن ادریس)، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، ج ۳، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۰ ه.ق.

- (۴۲) حلی، جعفر بن حسن، نجم الدین، (محقق حلی)، **شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام**، ج ۲، چاپ دوم، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۸ ه.ق.
- (۴۳) _____، **نکت النهایه**، ج ۳، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۲ ه.ق.
- (۴۴) حلی، یحیی بن سعید، **الجامع للشرائع**، قم: مؤسسه سید الشهداء العلمیه، ۱۴۰۵ ه.ق.
- (۴۵) خوانساری، سید احمد بن یوسف، **جامع المدارک فی شرح مختصر النافع**، ج ۶، چاپ دوم، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۵ ه.ق.
- (۴۶) رشتی گیلانی نجفی، حبیب الله، **کتاب الإجاره**، بی جا: بی نا، ۱۳۱۱ ه.ق.
- (۴۷) طباطبایی حائری، علی بن محمد، **ریاض المسائل**، ج ۲، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۸ ه.ق.
- (۴۸) طباطبایی حکیم، محسن، **مستمسک العروه الوثقی**، ج ۱۲، چاپ اول، قم: مؤسسه دار التفسیر، ۱۴۱۶ ه.ق.
- (۴۹) طوسی، محمد بن حسن، **النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی**، چاپ دوم، بیروت-لبنان: دار الکتاب العربی، بیروت - لبنان، ۱۴۰۰ ه.ق. ص ۷۶۲.
- (۵۰) _____، **المبسوط فی فقه الإمامیه**، ج ۸، چاپ سوم، تهران: المکتبه المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریه، ۱۳۸۷ ه.ق.
- (۵۱) عاملی، زین الدین بن علی، (شهید ثانی)، **الروضه البهیة فی شرح اللمعه دمشقیه**، ج ۲، ۱۰، قم: کتابفروشی داوری، ۱۴۱۰ ه.ق.
- (۵۲) _____، **مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام**، ج ۱۵، چاپ اول، قم: مؤسسه المعارف الإسلامیه، ۱۴۱۳ ه.ق.
- (۵۳) عاملی، محمد بن حسن، (حر عاملی)، **وسائل الشیعه**، ج ۷، ۲۵، ۲۷، ۲۹، چاپ اول، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ه.ق.
- (۵۴) عاملی، محمد بن مکی، (شهید اول)، **اللمعه دمشقیه فی فقه الإمامیه**، بیروت-لبنان: دار التراث - الدار الإسلامیه، ۱۴۱۰ ه.ق.
- (۵۵) فیض کاشانی، محمد محسن ابن شاه مرتضی، **مفاتیح الشرائع**، ج ۲، قم: انتشارات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی - ره، بی تا.
- (۵۶) کلینی، ابوجعفر، محمد بن یعقوب، **الکافی**، ج ۶، چاپ چهارم، تهران: دار الکتب الإسلامیه، ۱۴۰۷ ه.ق.
- (۵۷) محسنی قندهاری، محمد آصف، **الفقه و مسائل طیه**، ج ۱، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۲۴ ه.ق.
- (۵۸) مدنی کاشانی، رضا، **کتاب الدیات**، در یک جلد، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم - ایران، اول، ۱۴۰۸ ه.ق.
- (۵۹) مرعشی نجفی، سید شهاب الدین، **القصاص علی ضوء القرآن و السنه**، ج ۳، قم: انتشارات کتابخانه آیة الله مرعشی نجفی قدس سره، ۱۴۱۵ ه.ق.
- (۶۰) موحدی لنگرانی، محمدفاضل، **تفصیل الشریعه فی شرح تحریر الوسیله-الدیات**، قم: بی نا، ۱۴۰۸ ه.ق.
- (۶۱) موسوی خویی، ابو القاسم، **مبانی تکمله المنهاج**، چاپ اول، جلد ۲، قم: مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئی ره، ۱۴۲۲ ه.ق.
- (۶۲) _____، **المستند فی شرح العروه الوثقی**، بی جا، بی نا، بی تا.
- (۶۳) _____، **المنهاج الصالحین**، ج ۲، قم: نشر مدينه العلم، ۱۴۱۰ ه.ق.

۶۴) موسوی بجنوردی، حسن بن آقا بزرگ، القواعد الفقهیه، ج ۷، قم: نشر الهادی، ۱۴۱۹ هـ.ق.

۶۵) نجفی، محمد حسن، (صاحب الجواهر)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، چاپ هفتم، ج ۲۱، ۲۷، ۴۲، ۴۳، بیروت- لبنان: دار إحياء التراث العربی، ۱۴۰۴ هـ.ق

مقالات

۶۶) احمدی، حسین، "مسئولیت پزشکی در فقه اسلامی"، فصلنامه تخصصی فقه و تاریخ تمدن، شماره ۵ و ۶، ۱۳۸۴، صص ۲۳-۷.

۶۷) اسماعیل آبادی، علیرضا، "بررسی مسئولیت یا عدم مسئولیت پزشک"، مجله مطالعات اسلامی، شماره ۶۴، ۱۳۸۶، صص ۲۸-۹.

۶۸) _____، "نگاه تطبیقی به ضمان طبیب در مذاهب اسلامی"، مجله کاوشی نو در فقه اسلامی، ش ۴۰، سال یازدهم، ۱۳۸۳. صص ۱۴۱-۱۶۳

۶۹) پوربافرانی، حسن، افشین پور، مصطفی، "تفاوت علل موجهه جرم با علل رافع مسئولیت کیفری و آثار آن در حقوق بین الملل کیفری"، مطالعات حقوقی، شماره ۹، ۱۳۹۲، صص ۱-۲۴

۷۰) پوراسماعیلی، علیرضا "بررسی مفاهیم اذن، رضایت و براءت و تاثیر آنها در مسئولیت پزشک" مطالعات فقه و حقوق اسلامی، سال دوم، شماره ۲، ۱۳۸۹، صص ۵۳-۷۰

۷۱) _____، "بررسی حقوقی براءت نامه های پزشکی"، فصلنامه علمی پژوهشی حقوق اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۷، ۱۳۸۹، صص ۸۴-۱۰۴.

۷۲) دریاباری، سید محمد زمان، "مبانی مسئولیت حرفه ای پزشک"، پژوهشنامه حقوق اسلامی، فصلنامه اندیشه صادق، ش ۶ و ۷، ۱۳۸۱، صص ۱۲۶ تا ۱۳۹.

۷۳) رحمانی، محمد، "قواعد فقهی (۵) قاعده اتلاف"، مجله فقه اهل بیت علیهم السلام، ج ۱۲، قم: مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، بی تا.

۷۴) سالارزایی، امیرحمزه، شیبانی، مریم "بررسی مسئولیت کیفری تیم پزشکی"، مطالعات فقه و حقوق اسلامی، ش ۱، سال یکم، ۱۳۸۸. صص ۹۹-۱۲۵،

۷۵) شریفی، علی، "مبانی مسئولیت مدنی پزشکان در فقه امامیه"، مجله پژوهش نامه فقهی، ش ۳، ۱۳۹۰، صص ۵۵-۱۰۲.

۷۶) شفاغی، عبدالله، "درآمدی بر مسئولیت مدنی اشخاص حقوقی"، مجله کاوشی نو در فقه اسلامی، ش ۵۵، ۱۳۸۷.

۷۷) طاهری، حبیب الله، "آیا طبیب ضامن است" مجله پزشکی قانونی، شهریور ۱۳۷۷، شماره ۱۴، صص ۴۷-۶۱

۷۸) عباسی، محمود، "مسئولیت تیم پزشک در اعمال جراحی"، مجله حقوقی دادگستری، ش ۵۴، بهار ۱۳۸۵، صص ۵۹-۷۸.

۷۹) کاظمی، محمود، "تحقیقی پیرامون سیر اندیشه ضمان طبیب در فقه امامیه"، فصلنامه حقوق، مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۴۰، ش ۱، بهار ۱۳۸۹، صص ۲۹۵-۲۷۵

۸۰) موسوی بجنوردی، سید محمد، حق محمدی فرد، زهرا "مسئولیت مدنی و کیفری پزشک با تکیه بر آرای امام خمینی (ره)"، پژوهشنامه متین، شماره ۳۴ و ۳۵، ۱۳۸۶